

“ILMIY TAFAKKUR VA ZAMONAVIY TADQIQOTLAR: MUAMMOLAR, YECHIMLAR VA ISTIQBOLLAR” MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA ILMIY KONFERENSIYASI
Qabul qilindi: 15-noyabr 2026-yil • Ma’qullandi: 17-noyabr 2026-yil • Nashr qilindi: 19-noyabr 2026-yil

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA SO‘Z TURKUMLARINI O‘RGATISH ORQALI O‘QUVCHILARNING MORFOLOGIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Ahmedova Umidaxon Yodgorjon qizi
Pedagogika fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Xojimamatova Jamila
Farg‘ona davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida so‘z turkumlarini o‘rgatish jarayonida morfologik kompetentlikni rivojlantirishning nazariy asoslari va metodik yo‘llari boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi nuqtayi nazaridan yoritilgan. Morfologik kompetentlikning tarkibiy qismlari aniqlangan, so‘z turkumlarini sinflar bo‘yicha o‘rgatish mazmuni tahlil qilingan, kuzatishdan qoidaga yo‘naltirilgan to‘rt bosqichli dars modeli taklif etilgan. Ot, sifat, fe’l, son va olmosh turkumlarini o‘rgatishga doir topshiriq namunalari, morfologik kompetentlikni baholash rubrikasi hamda o‘quvchilarda ko‘p uchraydigan qiyinchiliklarni bartaraf etish bo‘yicha tavsiyalar keltirilgan. Maqola materiallaridan boshlang‘ich sinf ona tili o‘qituvchilari amaliy faoliyatida foydalanishi mumkin.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, ona tili, so‘z turkumlari, morfologik kompetentlik, morfemik tahlil, so‘z yasash, kompetensiyaviy yondashuv.

Abstract: From the perspective of a primary school teacher, the article discusses the theoretical foundations and methodological ways of developing morphological competence in primary school pupils while teaching parts of speech. The structural components of morphological competence are identified, the content of teaching parts of speech across grades is analysed, and a four-stage lesson model that leads pupils from observation to rule is proposed. Sample tasks for teaching nouns, adjectives, verbs, numerals and pronouns are given, together with a rubric for assessing morphological competence and recommendations

for overcoming pupils’ common difficulties. The materials may be used by primary school teachers of the native language in their practice.

Keywords: primary education, native language, parts of speech, morphological competence, morphemic analysis, word formation, competence-based approach.

Kirish

Boshlang‘ich ta’limda ona tilini o‘qitishning asosiy maqsadi o‘quvchilarda nutqiy va lingvistik kompetensiyalarni shakllantirishdir. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonunida sifatli ta’lim berish va o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan ehtiyojini qondirish ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri sifatida belgilangan [1]. Yangi O‘zbekistonning 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasida ham ta’lim sifatini oshirish ustuvor yo‘nalish sifatida ko‘rsatilgan [2]. Kompetensiyaviy yondashuv esa ta’lim natijasini bilimni yodlash bilan emas, uni yangi vaziyatda qo‘llay olish qobiliyati bilan o‘lchashni talab etadi [3; 4].

O‘zbek tili agglutinativ tillar qatoriga kiradi: so‘zning grammatik ma’nosi o‘zakka ketma-ket qo‘shiladigan qo‘shimchalar orqali ifodalanadi (masalan, kitob + lar + im + ni – «kitoblarimni»). Shu sababli so‘zning tuzilishini va so‘z turkumiga xos belgilarni anglash nafaqat grammatika bilimi, balki savodli yozuv va to‘g‘ri nutq uchun ham asos bo‘ladi. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi sifatida ish yuritilganda ko‘pincha shunday holat uchraydi: o‘quvchi «ot – kim? nima? so‘roqlariga javob beradi» degan ta’rifni yod biladi, biroq qo‘shimchalarning vazifasini, so‘zning gapda qanday o‘zgarishini tushunmaydi va bu bilimni yozma ishda qo‘llay olmaydi. Demak, so‘z turkumlarini o‘rgatishda ta’rifni yodlatishdan morfologik faoliyatni shakllantirishga o‘tish zarur.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Kompetensiya tushunchasi ta’lim nazariyasida o‘quvchining bilim, ko‘nikma va tajribani muayyan faoliyatda qo‘llay olish tayyorgarligi sifatida talqin etiladi; bu yondashuv I.A. Zimnyaya va A.V. Xutorskoy asarlarida asoslab berilgan [3; 4]. Mazkur maqolada morfologik kompetentlik quyidagicha ishchi ta’rifda qo‘llaniladi: bu – o‘quvchining so‘zning tuzilishini (o‘zak va qo‘shimchalar), so‘z turkumlariga xos grammatik belgilarni hamda shakl hosil qilish va so‘z yasash qoidalarini bilishi va ularni nutqda hamda yozuvda

ongli qo‘llay olish qobiliyatidir.

L.S. Vigotskiy o‘z tadqiqotlarida ona tili grammatikasini o‘rganish bolaning o‘z nutqini anglashiga yordam berishini ta’kidlagan [5]. Dj. Bruner «spiral» o‘quv dasturi g‘oyasini ilgari surgan: bir xil tushunchalarga ta’lim bosqichlarida qaytib, ularni murakkablashtirib borish kerak [6]. Bu g‘oya so‘z turkumlarini 1-sinfdan 4-sinfgacha bosqichma-bosqich chuqurlashtirib o‘rgatish tizimiga to‘liq mos keladi.

Xorijiy tadqiqotlarda morfologik xabardorlik va savodxonlik o‘rtasidagi bog‘liqlik o‘rganilgan. J. Karlayl morfologik jihatdan murakkab so‘zlar tuzilishini anglash o‘qish va yozuv ko‘nikmalariga ta’sir etishini ko‘rsatgan [7]; V. Nagi va hammualliflar morfologik xabardorlik o‘qish va imloga fonologik xabardorlikdan tashqari ham hissa qo‘shishini aniqlagan [8]; P. Bauers, J. Kirbi va S. Dikon o‘tkazgan tizimli sharh morfologik o‘qitish savodxonlik ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali ekanini ko‘rsatgan [9]. Shuni qayd etish kerakki, bu tadqiqotlar asosan ingliz tili materialida olib borilgan; o‘zbek tilining agglutinativ xususiyati morfologik tahlilning ahamiyatini oshirishi mumkin, biroq buni alohida tadqiq etish talab qilinadi.

Ona tili o‘qitish metodikasida so‘z turkumlarini o‘rgatish so‘zning ma’nosi, so‘rog‘i va gapdagi vazifasini birgalikda hisobga olishga asoslanadi [10; 11]. Tadqiqotda nazariy tahlil va sintez, taqqoslash, pedagogik modellashtirish va didaktik loyihalash usullaridan foydalanildi. Jarayon boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi nuqtayi nazaridan – darsni loyihalash, o‘quv materialini tanlash, o‘quvchi faoliyatini boshqarish va baholash nuqtayi nazaridan – tavsiflandi.

Natijalar va muhokama

Nazariy tahlil asosida morfologik kompetentlik besh komponentdan iborat deb qaraldi. 1-jadvalda ularning mohiyati va o‘quvchi bajaradigan harakatlarga oid namunalar keltirilgan.

1-jadval. Morfologik kompetentlikning tarkibiy qismlari

Komponent	Mohiyati	O‘quvchi bajaradigan harakat (namuna)
Morfemik tahlil	So‘zni o‘zak va qo‘shimchalarga ajratish	«Kitoblarimni» so‘zini qismlarga ajrating: kitob + lar + im + ni.

Komponent	Mohiyati	O‘quvchi bajaradigan harakat (namuna)
Turkumni aniqlash	So‘zning ma’nosi, so‘rog‘i va vazifasiga ko‘ra turkumini belgilash	«Qizil» so‘zi «qanday?» so‘rog‘iga javob beradi, belgi bildiradi – sifat.
Shakl hosil qilish	So‘zni grammatik shaklda o‘zgartirish	«Bola» so‘zini ko‘plik va egalik shaklida o‘zgartiring: bolalar, bolam.
So‘z yasash	Yasovchi qo‘shimcha yordamida yangi so‘z hosil qilish	«Kuch» so‘zidan sifat yasang: kuchli, kuchsiz.
Nutqda qo‘llash	Turkum va shakllarni gap hamda matnda to‘g‘ri qo‘llash	«Men maktabga bordi» gapidagi xatoni toping va tuzating.

So‘z turkumlarini o‘rgatish spiral tamoyili asosida, oddiy kuzatishdan tizimli bilimga qarab quriladi. 2-jadvalda mazmunning sinflar bo‘yicha taxminiy taqsimoti berilgan.

2-jadval. So‘z turkumlarini sinflar bo‘yicha o‘rgatish mazmuni

Sinf	Asosiy mazmun	Tayanch belgilar	Morfologik ish turlari
1-sinf	Predmet, belgi va harakat bildiruvchi so‘zlar bilan tanishish (tayyorgarlik bosqichi)	kim? nima? qanday? nima qildi?	So‘zlarni ma’nosiga ko‘ra guruhlash
2-sinf	Ot, sifat, fe’l	So‘roq, ma’no, gapdagi vazifa	O‘zak va qo‘shimchani kuzatish, oddiy shakl o‘zgarishi
3-sinf	Son, olmosh; ot va fe’l shakllari	nechta? nechanchi?; ot o‘rnida kelishi	Kelishik, egalik, ko‘plik shakllari; so‘z yasash
4-sinf	So‘z turkumlarini takrorlash va tizimlashtirish	Turkumlarning umumiy belgilari	Morfologik tahlil, matn bilan ishlash

Jadvaldagi taqsimot umumiy yo‘nalishni ko‘rsatadi; aniq mazmun va sinflar bo‘yicha bo‘linish amaldagi dastur va darsliklarga muvofiq aniqlashtirilishi lozim. Muhimi, har bir sinfda o‘quvchi avval o‘rganilgan turkumga yangi nuqtayi nazardan qaytadi: 2-sinfda otni «kim? nima?» so‘rog‘i bilan aniqlagan bola 3-sinfda uning kelishik va egalik shakllarini, 4-sinfda esa boshqa turkumlar bilan bog‘lanishini o‘rganadi.

O‘qituvchi tajribasida qoidani tayyor holda berib, keyin mashq bajartirish o‘quvchining ilmiy tushunchani mexanik yod olishiga olib keladi. Shu sababli to‘rt bosqichli, induktiv yondashuvga asoslangan dars modeli taklif etiladi: o‘quvchi til materialini kuzatadi, o‘xshashlik va farqni topadi, qoidani o‘zi shakllantiradi va uni amalda

qo‘llaydi. Modelning mazmuni 3-jadvalda berilgan.

3-jadval. Morfologik kompetentlikni rivojlantirishning to‘rt bosqichli dars modeli

Bosqich	O‘qituvchi faoliyati	O‘quvchi faoliyati	Usul va vositalar
1. Kuzatish	Til materialini (so‘zlar, rasm, qisqa matn) tayyorlaydi, kuzatish savolini beradi	So‘zlarni o‘qiydi, o‘xshash va farqli tomonlarini payqaydi	«So‘zlar laboratoriyasi», kartochkalar, rasm
2. Tahlil va umumlashtirish	Savollar bilan yo‘naltiradi, xulosani o‘quvchilarning o‘zi aytishi uchun sharoit yaratadi	So‘zlarni so‘roq va ma’no bo‘yicha guruhlaydi, qoidani o‘z so‘zlari bilan bayon qiladi	Jadval, klaster, juftlikda ishlash
3. Qo‘llash	Turli murakkablikdagi mashqlar beradi	Shakl hosil qiladi, so‘z yasaydi, gap va matn tuzadi	«So‘z bog‘i», «Xatoni top», matn bilan ishlash
4. Nazorat va refleksiya	Rubrika bo‘yicha baholaydi, fikr-mulohaza bildiradi	Xatolarini topadi, o‘rganganini izohlaydi	Mini-test, o‘zaro tekshiruv

Ushbu modelda qoida darsning boshida emas, o‘rtasida – o‘quvchilarning kuzatish natijasi sifatida paydo bo‘ladi. Bu holat Vigotskiy ta’kidlagan ongli o‘zlashtirishga imkon beradi [5], nazoratning esa faqat bilimni emas, balki bilimni qo‘llash qobiliyatini aniqlashga yo‘naltirilishini ta’minlaydi.

Quyida modelning bosqichlariga mos keladigan, so‘z turkumlari bo‘yicha dars jarayoni o‘qituvchi nuqtayi nazaridan tavsiflangan.

Ot (2-sinf). Dars sinf xonasidagi predmetlarni kuzatishdan boshlanadi. O‘qituvchi o‘quvchilardan atrofdagi narsalarning nomini aytishni so‘raydi (kitob, daftar, stol, deraza), so‘zlarga «kim?» va «nima?» so‘roqlarini qo‘yib, ot turkumi tushunchasiga olib keladi. Keyingi bosqichda «kitob» so‘zi ustida ishlanadi: kitoblar, kitobim, kitobni, kitobga shakllari doskaga yoziladi, o‘quvchilar so‘zning qaysi qismi o‘zgarmayotganini (o‘zak) va qaysi qismi o‘zgarayotganini (qo‘shimcha) aniqlaydi. Amaliy topshiriq sifatida har bir o‘quvchi o‘zi tanlagan otni ko‘plik va egalik shaklida o‘zgartirib, gapda qo‘llaydi.

Sifat (2-sinf). Doskada bog‘ rasmi beriladi. O‘quvchilar «qanday?» so‘rog‘i bilan predmet belgisini bildiruvchi so‘zlarni topadi: shirin olma, baland daraxt, yashil barg. O‘qituvchi sifat ot bilan birga kelishini va uning belgisini ko‘rsatishini o‘quvchilarning o‘zi

xulosa qilishiga yordam beradi. So‘z yasashga o‘tishda «kuch – kuchli – kuchsiz» qatori tahlil qilinadi: qo‘shimcha qo‘shilganda so‘zning ma’nosi qanday o‘zgargani muhokama qilinadi.

Fe’l (2–3-sinflar). «Harakat teatri» o‘yinida bir o‘quvchi harakatni ko‘rsatadi, sinf esa «nima qildi?», «nima qilyapti?» so‘roqlarini berib, fe’lni aniqlaydi. Shu asosda zamon shakllari kuzatiladi: o‘qidi – o‘qiyapti – o‘qiydi. Shaxs-son shakllari «men bordim, sen bording, u bordi» qatori orqali ko‘rsatiladi va keyinchalik «Xatoni top» topshirig‘ida mustahkamlanadi.

Son va olmosh (3-sinf). Son o‘rgatilganda «nechta?» va «nechanchi?» so‘roqlari qiyoslanadi: besh ta qalam – beshinchi qalam. Olmoshni o‘rgatishda o‘qituvchi ataylab takror bilan yozilgan matnni beradi: «Ali keldi. Ali kitob oldi. Ali o‘qidi». O‘quvchilar matnni tahrir qilib, takrorlangan otlar o‘rniga «u» so‘zini qo‘yadi va olmoshning vazifasini o‘zlari kashf etadi.

«So‘z bog‘i» mashqida o‘quvchilar aralash kartochkalarni ot, sifat va fe’l guruhlariga taqsimlaydi va tanlovini so‘roq hamda ma’no bilan asoslaydi. «Xatoni top» topshirig‘ida o‘qituvchi ataylab xato tuzilgan gaplarni beradi («Men maktabga bordi», «Kitoblar stol ustida turibdi» gaplaridan birida xato bor). O‘quvchilar xatoni topib, uni qaysi qoida bo‘yicha tuzatganini tushuntiradi. Bu mashq nutqda qo‘llash komponentini bevosita rivojlantiradi.

Baholashda faqat qoidani aytib berish emas, uni amalda qo‘llash ham inobatga olinadi. 4-jadvalda tarkibiy qismlar bo‘yicha rubrika taklif etiladi.

4-jadval. Morfologik kompetentlikni baholash rubrikasi

Ko‘rsatkich	Boshlang‘ich daraja	O‘rta daraja	Yuqori daraja
Morfemik tahlil	O‘zak va qo‘shimchani o‘qituvchi yordami bilan ajratadi	Odatiy so‘zlarda mustaqil ajratadi, murakkab so‘zlarda xato qiladi	Mustaqil ajratadi va qo‘shimchaning vazifasini izohlaydi
Turkumni aniqlash	Faqat tayyor namuna asosida aniqlaydi	So‘roq yoki ma’noga tayanib aniqlaydi	So‘roq, ma’no va gapdagi vazifaga tayanib asoslaydi
Shakl hosil qilish va so‘z yasash	Bir-ikki shaklni namuna asosida hosil qiladi	Asosiy shakllarni mustaqil hosil qiladi	Shakl va yangi so‘z hosil qilishni farqlaydi, o‘z misollarini keltiradi

Ko‘rsatkich	Boshlang‘ich daraja	O‘rta daraja	Yuqori daraja
Nutqda qo‘llash	Gapda ko‘p xatoga yo‘l qo‘yadi	Gapda ayrim xatolarga yo‘l qo‘yadi, tuzatishga urinadi	Xatosiz qo‘llaydi va boshqalarning xatosini topadi

Ona tili darslarida ko‘p uchraydigan qiyinchiliklar bir necha turga bo‘linadi. Birinchisi – turkumni faqat so‘roq bo‘yicha mexanik aniqlash. Bunda so‘roqni ma’no va gapdagi vazifa bilan birga qo‘llash, so‘zni doim gap ichida tekshirish tavsiya etiladi. Ikkinchisi – yasovchi va shakl yasovchi qo‘shimchalarni aralashtirish (bola + lik – yangi so‘z, bola + lar – shakl). Bu holatda o‘quvchiga «yangi so‘z hosil bo‘ldimi yoki o‘sha so‘zning shakli o‘zgardimi?» degan tekshiruv savoli o‘rgatiladi. Uchinchisi – qoidani bilib, nutqda qo‘llamaslik. Buning oldini olish uchun har darsda kamida bitta mashq matn bilan ishlashga va o‘quvchining o‘z gapini tuzishiga yo‘naltirilishi kerak. Shuni ham qayd etish lozimki, taklif etilgan model nazariy va metodik asosga ega bo‘lib, uning samaradorligi pedagogik tajriba-sinov orqali alohida tasdiqlanishi zarur.

Xulosa

Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi. Birinchidan, morfologik kompetentlik morfemik tahlil, turkumni aniqlash, shakl hosil qilish, so‘z yasash va nutqda qo‘llash komponentlaridan iborat bo‘lib, so‘z turkumlarini o‘rgatish jarayonida shu komponentlarning barchasiga e’tibor qaratish zarur. Ikkinchidan, so‘z turkumlarini 1-sinfdan 4-sinfgacha spiral tamoyili asosida, kuzatishdan tizimli bilimga qarab chuqurlashtirib borish o‘quvchining bilimini barqaror qiladi. Uchinchidan, «kuzatish – tahlil va umumlashtirish – qo‘llash – nazorat va refleksiya» bosqichlaridan iborat dars modeli o‘quvchini tayyor qoidani yod oluvchidan qoidani o‘zi kashf etuvchiga aylantiradi. To‘rtinchidan, taklif etilgan rubrika o‘quvchining morfologik kompetentligini tarkibiy qismlar bo‘yicha kuzatish va baholash imkonini beradi. Amaliy tavsiya sifatida boshlang‘ich sinf o‘qituvchilariga so‘z turkumlariga doir har bir darsda qoidani tayyor holda berishdan oldin kuzatish topshirig‘ini rejalashtirish va mashqlar tizimiga «Xatoni top», so‘z yasash hamda matn bilan ishlash topshiriqlarini kiritish tavsiya etiladi. Kelgusi tadqiqotlarda modelning samaradorligini tajriba-sinov ishlari orqali aniqlash maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni: O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi (lex.uz).

Yangi O‘zbekistonning 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida: O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-son Farmoni, 2022-yil 28-yanvar // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi (lex.uz).

Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004.

Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированного образования // Народное образование. – 2003. – № 2. – С. 58–64.

Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1999.

Bruner J.S. The Process of Education. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960.

Carlisle J.F. Awareness of the structure and meaning of morphologically complex words: Impact on reading // Reading and Writing. – 2000. – Vol. 12. – P. 169–190.

Nagy W., Berninger V.W., Abbott R.D. Contributions of morphology beyond phonology to literacy outcomes of upper elementary and middle-school students // Journal of Educational Psychology. – 2006. – Vol. 98, No. 1. – P. 134–147.

Bowers P.N., Kirby J.R., Deacon S.H. The effects of morphological instruction on literacy skills: A systematic review of the literature // Review of Educational Research. – 2010. – Vol. 80, No. 2. – P. 144–179.

Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009.

Львов М.Р., Горецкий В.Г., Сосновская О.В. Методика преподавания русского языка в начальных классах. – М.: Академия, 2007.